

Світлана Іваницька,
Тарас Єрмашов*

ПОСТАТЬ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК»: СТУДІЇ ТА ДОКУМЕНТИ¹

В статті розглядаються наукові розвідки й археографічні публікації (листи, спогади, щоденники) що з'явилися на сторінках журналу «Український історик» в 1973–2007 рр. та були присвячені видатному вченому й публіцисту Сергію Олександровичу Єфремову (1876–1939). Автори доводять, що ці різножанрові матеріали нині є важливим джерелознавчим та історіографічним ресурсом єфремознавства.

Ключові слова: Сергій Єфремов, Михайло Грушевський, «Український історик», епістолярій, публіцистика.

Тривалий час, починаючи з 1963 р. – моменту заснування, й до початку трансформаційних процесів у вітчизняних дослідницьких практиках 1990-х рр., часопис «Український історик» був поодиноким періодичним фаховим виданням історичної науки в діаспорі, започаткованим із ініціативи професора Любомира Винара та за підтримки «Українського історичного товариства». Підсумовуючи багаторічний досвід існування журналу, Л. Винар відзначав, що «в українській історіографії на Заході «... “Український історик” відіграв вийняткову, а навіть пере-

* Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

Єрмашов Тарас Васильович – пошукувач Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ.

ломову роллю, якщо ідеться про розвиток української історичної науки й допоміжних історичних наук поза межами України», а тому його «треба уважати ... за єдиний журнал української національної історіографії, який уже протягом довшого часу репрезентує і розбудовує українську історіографію на Заході»². Поряд із традиційною тематикою (методологія, історичні джерела, україніка, історія мови, літературознавство, мазепіана, шевченкознавство, воєнна історіографія, українська еміграція, Друга Світова війна, джерела до історії церкви, 1000-ліття хрещення України, українське шкільництво, історія української преси, історія студентства, рецензійні статті), суттєве місце на сторінках часопису зазвичай приділялося постатям із середовища інтелектуальної й політичної еліти. Звичайно, найповніше були висвітлені життя й творчість Михайла Сергійовича Грушевського (розділ «Грушевськіяна»). Але подекуди з'являлися й новаторські студії та цінні документальні публікації, присвячені видатному публіцисту, літературному критику, історику українського письменства, громадсько-політичному діячеві доби модерного націєтворення Сергію Олександровичу Єфремову (1876–1939). В професійній сфері це був відзначений самобутнім і неповторним талантом журналіст, літературний критик, літературо- та мовознавець, редактор, видавець, в політиці – прихильник свободи нації й свободи особистості, поступу й еволюції. В практично-організаційній площині С.О. Єфремов виявив себе як фундатор Української демократично-радикальної партії (УДРП, 1905 р.), 1908 р. перетвореної на Товариство українських поступовців (ТУП), яке згодом реорганізувалося у червні 1917 р. в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ). В науково-дослідницькій ділянці С.О. Єфремов – з 1919 р. академік Української академії наук (УАН), віце-президент Всеукраїнської академії наук (ВУАН, 1923–1928), керівник її історико-філологічного відділення, в 1923–1929 рр. – очільник Постійної комісії для складання біографічного словника. Його праця «Історія українського письменства» (1-е вид. – 1911 р., 2-е – 1912 р., 3-е – 1917 р. у Києві, четверте, змінене та доповнене – 1919–1924 рр., у Вецлярі) – класика національного літературознавства.

Зважаючи на інтерес українського суспільства, котрий постійно підвищується, до постаті й творчості Сергія Єфремова³, вважаємо за потрібне систематизувати, проаналізувати й узагальнити історіографічний доробок «Українського історика» (далі – «УІ». – *С.І., Т.Є.*) в ділянці єфремознавства – міждисциплінарного й комплексного за своєю суттю напрямку гуманітарних студій. Проаналізуємо передусім шість найбільш важливих публікацій, оприлюднених на шпальтах журналу з 1973 по 1996 рр. По-перше, це листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка, які свого часу розпочав готувати до друку В.В. Міяковський, а завершив Марко Антонович⁴. В 1973–1974 рр. у рубриці «Архівні матеріали» він оприлюднив єфремовський епістолярій. Листи зберігалися у фонді громадсько-політичного діяча, видавця, мецената Є.Х. Чикаленка (архів ім. Д. Антоновича УВАН у Нью-Йорку), куди їх передав з Німеччини професор П. Феденко, отримавши ці папери від Ганни Євгенівни Чикаленко-Келлер (1884–1964). Архів, що потрапив до Нью-Йорка на початку 1960-х рр., був упорядкований В. В. Міяковським, який зробив з листів копії, підготував археографічний опис, подав деякі коментарі. На момент публікації листів (розквіт брежнєвської доби «торжества пролетарського інтернаціоналізму» та боротьби з «буржуазним націоналізмом») в Радянській Україні у межах офіційної історіографії неможливо було неупереджено та документовано вивчати цей період. Архіви української еміграції були недоступні для науковців з материкової України. Друкований творчий доробок Єфремова як «ворога народу» було надійно заховано в спецсховищах бібліотек. Але «УІ» можна було там все ж таки надібати та ознайомитися з його текстами.

Листування охоплює період від 23 травня 1922 р. до 26 лютого 1928 р. Епістоли С.О. Єфремова відбивають надзвичайно важливий, переломний період у його житті: сприйняття публіцистом і критиком реалій радянської влади, оцінки тоталітарного режиму доби «воєнного комунізму» та НЕПу, перебіг українізації, реакцію на репресивні заходи влади, наміри Сергія Олександровича емігрувати, рефлексії щодо «Спогадів (1861–1907)» Євгена Чикаленка, інтенсивну й самовіддану працю у

ВУАН... Зміст листів Єфремова, у співставленні зі спогадами автора (які на той час також були в рукописах), а також його однодумців по праці у політичних та культурних інституціях українства 1900-х рр. (Є.Х. Чикаленка, О.Г. Лотоцького, В.М. Леонтовича, Д.І. Дорошенка), дозволяє повноцінно реконструювати організаційний етап українського модерного націєтворення. Вони містять унікальний просопографічний матеріал, подають маловідомі штрихи про буття С. О. Єфремова у добу українізації, свідчать про його життєві й творчі плани. Значну цінність мають примітки, власноручно зроблені Міяковським, що був знайомий з Єфремовим по праці в ВУАН. Не менш важливими є коментарі упорядника епістолярію М.Д. Антоновича. Дослідники ХХІ ст. мають бути вдячні за подані цими визначними діаспорянами зернини дорогоцінної інформації.

Звірені з автографами й ретельно прокоментовані І.М. Старовойтенко (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського), ці листи були відтворені у виданні «Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування, 1903–1928 роки» (К.: Темпора, 2010)⁵. В розлогіх примітках дослідниці (відомого епістолографа і текстолога), які, безперечно, становлять самостійний науковий інтерес, були використані матеріали українських архівосховищ (Інституту рукопису НБУВ НАНУ, Інституту архівознавства НБУВ НАНУ та ін.), мемуари, щоденники (передусім двох кореспондентів – Чикаленка та Єфремова), нарешті, сучасна фахова література з проблем громадсько-політичного життя України. Це посприяло розгляду листів Єфремова в новому, збагаченому маловідомими фактами й інтерпретаціями, історико-літературному контексті.

Поява двох наступних матеріалів припадає на важливу дату – 100-річний ювілей з дня народження С.О. Єфремова. У розвідці Марка Антоновича «До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим» змальована історія стосунків цих двох видатних інтелектуалів й лідерів українського руху, простежено передумови й причини зародження, критичні фази й далекосяжні наслідки конфлікту, що розгортався між ними впродовж 1906–1924 рр. «Ворожнеча ця перетривала смерть Грінченка, вільні змагання і загострювалася ще й політичними розход-

женнями, а зокрема поверненням Грушевського в 1924 році на Україну»⁶. В подальшому проблема, сформульована М.Д. Антоновичем, була детально досліджена в працях нової генерації істориків (передусім в роботах І.Б. Гирича й Р.В. Пирога).

Великий інтерес для єфремовознавців становить мемуарний нарис Лева Устимовича (Юстимовича) Биковського «Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів)»⁷. Л.У. Биковський (10 (23) квітня 1895, Вільховець – 11 січня 1992, Денвер) – український бібліограф, книго- та бібліотекознавець, історик, журналіст, мемуарист, творчу спадщину якого складають понад 450 наукових праць⁸. Впродовж свого життя він намагався нотувати відомості про зустрічі з видатними представниками української та іноземної науки, що мали вплив на його світогляд і діяльність. До цієї плеяди «значущих інших» належав й Сергій Олександрович Єфремов, «відданий патріот і організатор української науки». За словами мемуариста, «зустрічі з цією скромною, привітною та розсудливою особою були в мене безпосередніми (тобто особистими) й посередніми (через твори, обставини та події). Ці часткові згадки про «зустрічі» з С. Єфремовим обіймають майже півстолітній проміжок часу, від 1911 до 1961 рр. Вони були коротшими й довшими, іноді частіше чи рідше, але завжди залишали по собі добре враження та тривалі, будуючі наслідки»⁹. Як твердить Биковський, перша зустріч з С.О. Єфремовим відбулася ще за часів навчання автора в 1905–1912 рр. у Звенигородській Комерційній школі на Київщині. «Впродовж цього часу український вплив на багатьох учнів, і мене у тому числі, мав наш вчитель письменства...»¹⁰. Саме завдяки книгозбірні свого педагогічного наставника Биковський ознайомився з творами М.С. Грушевського («Ілюстрована Історія України», 1911 р.) та С.О. Єфремова («Історія українського письменства», 1911 р.), що «мали великий освідомляючий вплив на молодь у той час». Особливо відзначає він вагу єфремовського твору в процесах соціалізації й національної самоідентифікації покоління 1910-х рр.¹¹. Восени 1912 р. Л. Биковський виїхав на вищі студії в Політехнічному Інституті в Петербург: «... під впливом цих двох «євангелій» українства, а особливо «Історії українського письменства» С. Єфремова, я відразу увій-

шов у життя української колонії в Петербурзі, нав'язав зносини, поза студентським середовищем, з багатьма тодішніми видатними українськими діячами, став серед них “своєю людиною”»¹². Коли юнак від'їздив на початку літа 1913 р. на вакації на Звенигородщину, діячі Петербурзької громади передали через нього довірочний лист С.О. Єфремову у Київ, якого не хотіли, з цензурних причин, пересилати поштою. Студент «охоче погодився на це доручення, пишався ним, тішився з нагоди особисто пізнати автора «Історії українського письменства», яку перед тим вже був придбав в Українській книгарні (Базарі) на власність і зачитувався нею. По 36 годинах їзди поспішним поїздом я опинився з північного, похмурого Петербургу в південному, соняшному Києві. ... На цей раз, учетверте, вже самостійно, я відвідував це винятково гарне й приємне мені місто. ... Довідався докладнішу адресу С. Єфремова й поніс йому листа від петербурзьких українців. Він мешкав недалеко, в тій же околиці, не пам'ятаю вже при якій вулиці, в невеличкому старому двоповерховому дерев'яному домі. Хтось з жіноцтва, з родини Єфремових, відчинив мені двері»¹³. Биковський залишив цінний опис кабінету та бібліотеки Єфремова, на який посилаються нині в своїх працях сучасні дослідники. «Чекаючи на С. Єфремова, я розглядався довкола, – пише автор. – Кімната була устаткована кількома простими меблями. Під вікном малий столик і якась квітка. Але особливу увагу мою притягла книгозбірня, розташована в кімнаті. Неглибокі полиці обслунали всі її стіни від долівки по стелю. Вони були вщерть виповнені книжками й брошурами, здебільшого малого розміру й переважно без оправ»¹⁴. Мемуарист подає й опис зовнішності самого господаря: «Я його відразу впізнав зі світлин, що прикрашали його публікації: середнього росту, літ під сорок, з приємним, дещо ширшим обличчям і вусами, просто вдягнений». Показово, що Биковський після першої зустрічі «був під враженням не так самого С. Єфремова, як його засібної книгозбірні. Я мав її все в своїх очах, дивувався, як вона, така цінність, може міститися у тому старенькому, дерев'яному, висохлому домі, непевному з боку кожночасної пожежі? Ця думка муляла мене довший час»¹⁵. Друга зустріч відбулася 1918 р., коли у січні автор

споминів повернувся під час Першої Світової війни з російсько-турецького фронту у Київ та почав працювати в видавничому товаристві «Друкарь» (секретар, згодом організатор філій, а потім завідувач продажем книг, центральною книжковою коморою й книгарнями у Києві, Ніжині та Житомирі). «Наслідком того нав'язав зносини з багатьма діячами в царинах української науки, культури й мистецтва. Усе це відбувалося у той час в калейдоскопічному темпі. Але з деякими з них все ж таки мав ближчі й більш тривалі взаємовідносини службового й товариського характеру. «Друкар» гуртував навколо себе переважно дві групи українських діячів: петербурзьку, звідкіля її перенесли у Київ (П. Балицький, Гр. Голоскевич, В. Міяковський, П. Зайцев та інших) і київську, місцеву (К. Широцький, В. Модзалевський, Ю. Нарбут, С. Русова, М. Біляшевський, В. Кордт, Гнат Житецький, С. Єфремов та інші). Всі вони вчащали до «Друкаря» на різні наради, засідання як видавці, автори, набували публікації, перепродували свої тощо. Згодом «Друкар» почав видавати, під ред. П. Зайцева, часопис «Наше минуле» (1918–1919), в якому й С. Єфремов містив і свої причинки. При того роду нагодах впродовж 1918 року мені доводилось чимало разів зустрічатися з ним. Він впізнав мене, але поза короткими речевими розмовами годі було нав'язати ближчий зв'язок через брак часу та різні інші причини»¹⁶. Щодо «Короткої історії українського письменства» Єфремова, яка вийшла друком саме у 1918 р., Биковський пише, що він з комерційною метою набував її у значній кількості для «Друкаря», але все ж таки «більшого враження, після видання з 1911-го року», вона на нього не справила»¹⁷. Від січня 1919 р. Л. Биковський перейшов на працю в Національну бібліотеку Української Держави (перейменовану згодом у Всенародну бібліотеку України) при Українській Академії наук у Києві. Серед членів Комітету, що керував бібліотекою, був і академік С. О. Єфремов. Від того часу, впродовж 1919–1921 рр., Биковський багато разів службово зустрічався з С. Єфремовим, як «начальником». У споминах він свідчить, що Єфремов «... був одним з тих, що постійно опікувались Нац[іональною] Б[ібліоте]кою. Він увесь час приносив і дарував Б[ібліоте]ці окремо й пачками різні публікації та інші цінні

матеріяли. Першу книжку, що її урочисто було записано в інвентар Нац[іональної] Б[ібліоте]ки, подарував С. Єфремов. То був «Кобзар» Т. Шевченка, з дарчим надписом академіка С. Єфремова. Поза тим він посередничав у набуванні Нац[іональною] Б[ібліоте]кою книгозборів від родин колишніх членів «Київської Старої Громади», якої він сам був членом, та від інших українських діячів у Києві. ... Єфремов раз-у-раз відвідував Нац[іональну] Б[ібліоте]ку й давав вказівки в справах її комплектування, різні поради у її веденні та каталогізуванні книжок тощо»¹⁸. Востаннє Биковський бачив С.О. Єфремова в Києві на Першому Всеукраїнському Православному Церковному соборі, що відбувся 14–30 жовтня 1921 р. та проголосив створення УАПЦ¹⁹. Брала участь у цій важливій події громадського життя також А.Ю. Кримський, П.Я. Стебницький та інші діячі української науки й культури.

Перебуваючи в еміграції, Л. Биковський впродовж 1928–1944 рр. працював у Варшавській Публічній бібліотеці. Керуючи в ній Відділом закупів нових видань, подбав про те, щоб для українознавчої збірки бібліотеки надійшло найновіше видання «Історії українського письменства» С.О. Єфремова. В Нью-Йорку в 1948–1954 рр. автор неодноразово бував у місцевих українських книгарнях. Одного разу в книгарні «Сурма» він натрапив на двотомне видання «Історії українського письменства» С. Єфремова 1924 р. (видавець – Я. Оренштайн) та негайно його придбав. «Воно було мені цінне не тільки своїм змістом, але й згадками про колишнього мого опікуна за київських часів»²⁰, – коментує цей факт у своїх нотатках мемуарист.

Остання сюжетна лінія твору стосується згадок автора про бесіду з професором, д-ром Марією Овчаренко на конференції УВАН у США восени 1954 р. після обговорення її доповіді «Сергій Єфремов як шевченкознавець». В приватній розмові виникло питання щодо постаті С.О. Єфремова як політика, зокрема про його діяльність у зв'язку з арештом у справі СБУ 1929 р. «Я відповів, що про громадсько-політичну діяльність С. Єфремова замолоду знаю з відповідної літератури про нього. Але згодом, після зміни політичних обставин в Україні та після обрання його від січня 1919 року академіком ВУАН у в'язі

коло 43 літ, С. Єфремов, за моїх часів, по своїй вдачі тоді, наставленню й заінтересуванню зовсім на політика не надавався і ним не був. Вся його діяльність, за моїми спостереженнями, мала тоді тільки науковий та науково-організаційний характер»²¹, – пише мемуарист. Ця думка підтвердилася зараз опублікованими 1997 р. щоденниковими записами С. Єфремова 1920-х рр. Він, хоч і не декларував публічно свого антибільшовизму та антикомунізму, все ж виразно дистанціювався від партійно-бюрократичних можновладців та співпраці з ними. І цей критицизм сповна виплескувався на сторінки його потаємного діаріуша... В 1905–1920 рр. політика цікавила Єфремова лише в креативному сенсі, як один із дієвих інструментів реалізації «проектів майбутнього», а не в сенсі боротьби за владу заради самої влади чи з метою задоволення власних лідерських амбіцій або стягання матеріальних статків. З початку 1920-х рр. в умовах комуністичного режиму й відсутності свободи слова про реальну й вільну від офіційної марксистсько-ленінської ідеології політичну діяльність годі було й думати – так що в даному випадку враження Биковського щодо демонстративного аполітизму й апартійності Єфремова у радянську добу можна вважати достовірними.

Завершується спогад Биковського описом величезної пожежі в бібліотеці АН УРСР («Державна Публічна Бібліотека Академії Наук УРСР», як її в тексті іменує Биковський), що відбулася 2 травня 1964 р. Тоді загинула значна частина цінної книгозбірні Єфремова: «Від пожежі й води під час «рятування» Бібліотеки навмисне був знищений переважно її УКРАЇНСЬКИЙ ВІДДІЛ з його архівними та унікальними книжними збірками, опрацьованими й неопрацьованими. Серед тих цінних збірок була й книгозбірня та архіви академіка С. Єфремова. Доля її відтоді нам невідома»²².

Слід також відзначити насичену влучними спостереженнями й міркуваннями й надруковану в 1980 р. на сторінках «УІ» розвідку патріарха українського літературознавства Юрія Бойка (Блохина) «Тарас Шевченко в насвітленні Сергія Єфремова»²³. Ця праця безумовно поглиблює розсліди автора в царині вивчення літературно-критичної спадщини академіка²⁴. Більшість

тез, сформульованих Ю. Бойком щодо змісту та спрямованості шевченкознавчих студій С.О. Єфремова, не втратили наукової цінності й дотепер. Оригінальною є методологічна оцінка Ю. Бойком шевченкознавчого доробку Єфремова. Так, процитувавши відому єфремовську фразу, що «важко з Шевченком розлучатись, раз почавши про нього говорити», науковець відзначає, що Єфремов не розлучався з великим поетом протягом усього свого творчого життя: «Шевченко так глибоко ввійшов у свідомість Сергія Олександровича, що став невід'ємною частиною, інтимною складовою частиною його «я». Пишучи про нашого Кобзаря, дослідник завжди захоплювався, палахкотів надхненням і спромагався проникнути в свята святих душі поетової, збагнути головні психологічні спонуки, які керували Шевченком у житті і в творчості. Єфремов перший розкрив для українства велич Шевченка на повний зріст... Дореволюційні писання Єфремова на шевченківські теми слід було б назвати «боротьбою за Шевченка». Це справді боротьба проти пере-кручень літературної спадщини великого поета, проти плюгавлення його постаті представниками чорної реакції всіх гатунків»²⁵. Ю. Бойко слушно звертає увагу на «міцний полемічний талант» Єфремова та на той факт, що Єфремов, хоча й «не вважав за доцільне поборювати культ Шевченка, але хотів надати цьому культуві глибшого змісту і в статті «Живе слово» (1911 р.) виставляв бажане за дійсне...»²⁶. «Апостол правди» – акцентує Бойко єфремовське узагальнююче визначення Тараса Шевченка²⁷. Головне завдання Єфремова в осягненні доробку Кобзаря до 1917 р., це, на думку дослідника, – «встановлення, на основі даних біографії, творчості й історичного тла духовної фізіономії Шевченка...»²⁸. Марксистський постулат класовості Єфремову «зовсім чужий»²⁹, але увага до соціальної природи творчості Шевченка, розуміння ролі його поезії у боротьбі з кріпацтвом є у Єфремова надзвичайно глибокою. Ю. Бойко проникливо писав про те, що Єфремов бачив «саме в універсальній етичній поставі, далекій від класової моралі, послідовний зв'язок між Шевченковим антикріпосництвом і політичним радикалізмом...»³⁰. Як твердив дослідник, «Єфремов немов би закликає своїх сучасників до гідності, до принциповості і безстрашності в поставі супроти ворога. Ці слова могли

хвилювати громадянство незадовго до вибуху національної революції, але вони не менш актуально звучать і сьогодні, коли досвід наших шестидесятників на Україні завершується, з одного боку, готовністю витримати Голготу, а з другого, – впасти в обивательщину або й у зраду...»³¹. Зауважимо, що це спостереження літературознавця щодо морально-етичної спрямованості єфремовської спадщини є значущим й для сучасного українського соціуму. Так само, як і помічені вченим паралелі між єфремовським розумінням Шевченка та тлумаченням спадщини Кобзаря українськими інакомислячими радянсько-брежневської доби: «Наші дисиденти попросту власним зусиллям дійшли точнісінько до тих-таки висновків про Шевченка, до яких дійшов Єфремов, і моральну Шевченкову поставу прийняли за свою»³². Вірогідно, специфіка українського буття полягає в тому, що, порівняно зі «старими» європейськими націями, у нас немає непрохідної межі між минулим і сьогоденням; апелюючи до досвіду й образів минулих епох, ми фактично конструємо своє майбутнє. Відтак власний досвід С. Єфремова у пізнанні творчості Т. Шевченка та інтерпретації цього досвіду такими визначними літературознавцями, як Юрій Бойко-Блохин, не втрачають своєї актуальності навіть через десятиріччя.

Ю. Бойко подає також власну періодизацію шевченкознавчих студій С. Єфремова, підкресливши, що революція 1917 р. була для нього «початком нового етапу його шевченкознавчої праці». Після прийняття Єфремова в дійсні члени ВУАН розпочинається новий, «академічний» етап його студій. «Розвідки Єфремова, які припадають на період його діяльності в Академії, носять наскрізь науковий характер, хоч і не бракує їм чуттєвого захоплення, з яким Єфремов завжди підходив до Шевченка»³³. В підсумку Ю. Бойко наголосив, що Єфремов «став жертвою терору саме тоді, коли він на повну міру розгортав свою шевченкознавчу міць»³⁴ та підкреслив важливість інтеграції єфремовської спадщини в культурну свідомість українства, зауваживши, що «наше завдання є ясне – відгорнути зі спадщини Єфремова порох забуття й повернути наново його вклад у вічну скарбницю української культури»³⁵.

До 120-річчя з дня народження академіка на сторінках «УІ» вперше в українському перекладі Олександра Рибалки з'явилася

стаття С. Єфремова «На страже національного достоїнства: к характеристике публицистической деятельности проф. М.С. Грушевского»³⁶. Ця праця була вперше 1916 р. надрукована в № 12 часопису «Украинская жизнь» (Москва) до 50-річчя М.С. Грушевського, який тоді, у часи Першої Світової війни, за звинуваченням у «мазепинстві» та «шпигунстві» на користь Австро-Угорщини перебував на засланні (Симбірськ, Казань, Москва). Стаття С. Єфремова містить важливі тези, які дозволяють успішно реконструювати його суспільний світогляд. С. Єфремов висловлює свої думки про окреме й надзвичайно важливе місце публіцистики у житті Російської імперії, констатує зміну ситуації у цій царині літературної творчості у роки революції 1905–1907 рр., окреслює два типи публіцистів («публіцисти-фотографи» та «публіцисти-мистці», «публіцисти-соціологи»)³⁷.

Важливою для висвітлення місця й ролі С. Єфремова у середовищі легально-народницької еліти на межі століть є аналітична праця знаного київського історика Ігоря Гирича «М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х років ХХ століття» (УІ. – 1996. – № 1–4)³⁸. Дослідник датує факт знайомства між Грушевським та Єфремовим початком 1890-х років, у час навчання останнього в Київській духовній семінарії, акцентуючи, що на той момент вони перебували на різних щаблях суспільно-політичної ієрархії (Грушевський – молодий лідер та перспективний історик, Єфремов – початкуючий громадський діяч та літератор)³⁹, простежує визрівання публіцистичного таланту Єфремова, роблячи припущення, що, вірогідно, саме Грушевський сприяв його становленню як публіциста⁴⁰. Цікавою є також думка дослідника щодо різниці літературних смаків обох діячів: «... Хоч обидва і були народниками, різниця у баченні сучасного літературного процесу відчувалася досить виразно. М. Грушевському мало імпонував народницький критично-публіцистичний підхід С. Єфремова в оцінці літературної продукції. Обидва вони були вихованцями й продовжувачами старогромадівських традицій і тому оцінювали художній твір з погляду його суспільного звучання та відповідності культурно-політичним завданням української

нації, як нації селянської... С. Єфремов був вірний цій народницькій настанові практично до кінця життя. Що ж до М. Грушевського, то він видається нам більш «плюралістичним» поціновувачем літературної творчості...»⁴¹. Зауважимо, що твердження щодо виключно народницьких уподобань С. Єфремова в літературно-мистецькій сфері звучить, як уявляється, нині занадто категорично. Так, наприклад, на думку знавця його творчості Елеонори Соловей, літературно-критична методологія Єфремова, – це «дещо химерний», типовий для інтелектуального «клімату» початку ХХ ст. симбіоз неонародницького «романтизму», позитивістських ідей і сцієнтизму⁴². Дослідниця українського модернізму Наталя Шумило зауважувала, що методологічні принципи Сергія Олександровича були значно багатші у застосуванні на практиці, аніж в теоретичному декларуванні, й, відповідно, «... його дослідницька методологія постала необхідним і непроминальним етапом на шляху осягнення передусім історизму наукового мислення, такого необхідного для висвітлення не лише історико-художнього, а й сучасного літературного процесу»⁴³. На наш погляд, виразна еволюція літературно-критичних настанов С. Єфремова простежується передусім в його оцінках творчого доробку Михайла Коцюбинського⁴⁴.

Повертаючись до праці І.Б. Гирича, зазначимо, що в ній переконливо простежено зв'язки молодогромадівської течії наддніпрянців з галицьким «П'ємонтом», проаналізовано співпрацю М.С. Грушевського й С.О. Єфремова щодо політизації російського й українського громадського життя (1894–1905 рр.), розглянуто поборення соборницьким напрямом М.С. Грушевського в революційний період 1905–1907 рр. партикуляристських тенденцій наддніпрянської течії, одним із лідерів якої на той час був С. Єфремов, стосунки обох діячів у постреволуційний період 1907–1912 рр. та їхні громадсько-політичні і літературні взаємини напередодні та в роки Першої Світової війни. Щодо революційного й буремного 1905 року, то його науковець обґрунтовано називає «апогеєм позитивних стосунків» між великим істориком і Єфремовим⁴⁵. Політична ситуація відкривала нові можливості для українського культурного життя. М.С. Грушевський був цілком задоволений та зацікавлений

Єфремовим і як літератором, і як політиком. Більш того: історик, аби відвернути літературознавця від співробітництва в російськомовних виданнях, згодився виплачувати С.О. Єфремову гонорар у тому розмірі, який платила редакція «Киевской старины» – 25 крб. за аркуш друку, але з умовою, що статті будуть оригінальними, спеціально написаними для «ЛНВ». Власне, це була пропозиція самого Єфремова, на яку погодився історик як редактор журналу⁴⁶. Іншою спільною справою обох науковців була «спроба політичної організації свідомих українців Великої України», сприяння консолідації в середовищі Української радикально-демократичної партії (серпень–грудень 1905 р.). В ці процеси був активно залучений і Грушевський⁴⁷.

Висвітливши кардинальну різницю між політичними курсами, які в роки Української національно-демократичної революції сповідували Єфремов як лідер Української партії соціалістів-федералістів («консерватизм») та Грушевський як провідний діяч Української партії соціалістів-революціонерів («лівизна»), змалювавши негативну реакцію Єфремова та національно-свідомих кіл Києва на повернення Грушевського з еміграції, сприйняте як «капітуляція, визнання М. Грушевським більшовицької окупації України», дослідник логічним чином переходить до детального аналізу стосунків вчених в академічний період їх буття – 1924–1929 рр.⁴⁸. Позицію Грушевського щодо української версії більшовизму І.Б. Гирич кваліфікує як «еволюціоністичну», позицію Єфремова – як «безкомпромісну»⁴⁹. Доречно процитовано спомини Людмили Івченко, яка називала Грушевського «єдиною світлою постаттю» тоді, коли розгортався злочинний процес СВУ: «Чи сварився він з С.О. Єфремовим, чи ні – але він не кинув каменем на Єфремова, коли той опинився за ґратами...» (*Нові дні. – Торонто, 1966. – Ч. 126–127*).

І.Б. Гирич також детально зупиняється на ставленні обох вчених до більшовицької влади⁵⁰. Відтепер, коли знову спалахують дискусії щодо федералізму та самостійництва як двох альтернативних напрямків українського руху, цікавою є думка дослідника про те, що і Грушевський, і Єфремов, хоча й обидва народницького спрямування й світосприйняття, вже з кінця

XIX ст. були «самостійниками», але «вважали це справою нездійсненою в часах тоді ще кволого новітнього українського суспільства»⁵¹. В процесі революції 1917–1920 рр. вони остаточно прийшли до розуміння необхідності державної незалежності України. Але Грушевський у 1917 р. «діяв рішучіше за С. Єфремова у сфері автономізації й усамостійнення українського життя від Росії». Єфремов змодернізував програму УПСФ в 1918 р., зазначивши, що федералізм нині розуміється як всеєвропейська спілка, у якій Україна є самостійною державою. Обидва негативно поставилися до гетьманату П.П. Скоропадського. Дещо різнилося їх ставлення до С.В. Петлюри й польсько-української угоди 1920 р.⁵².

Щодо ставлення обох діячів до більшовизму, І.Б. Гирич переконливо доводить, що в 1924–29 рр. позиція Грушевського була компромісною: він «змушений був вести подвійну гру», одночасно постійно засвідчуючи свої національно-демократичні погляди на протигагу більшовицькій ідеології, виявляючи в науковій діяльності «неабияку мужність і принциповість»⁵³. Єфремов же, починаючи з 1917 р. і до кінця свого вільного буття, займав непримиренну позицію щодо більшовизму. Надія на примирення між цими двома велетнями духу, яка з'явилася 1924 р., виявилася, за словами дослідника, «примарною»⁵⁴. І все ж таки І.Б. Гирич виважено підсумовує, що не слід нині перебільшувати конфлікт Грушевського й Єфремова: «Одна річ – особисті амбіції, а на них мав право як М. Грушевський, так і С. Єфремов, зовсім інша – інтереси справи, яка завжди ними ставилася на перше місце»⁵⁵.

В 2000-ті рр. спеціальних публікацій, присвячених С.О. Єфремову, на сторінках «УІ» не з'являлося. Але подекуди зустрічалися принагідні згадки і посилання. Наприклад, в публікації С.М. Кіржаєва «3 листів Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина»⁵⁶ у листі за 1926 р. (без конкретної дати: «не раніше лютого й не пізніше квітня») читаємо: «*Н.Б.* Відчинити думаю в Одесі Наук. Т-во, посилав до УАН все, що треба, обіцяють підтримати й, думаю, підтримають, бо обіцяв поміч Єфремов, людина дуже гарна»⁵⁷.

В статті історика В.Ф. Верстюка «Російська революційна демократія: рефлексія на український національний визвольний

рух у 1917 р.»⁵⁸ містяться згадки про С.О. Єфремова в контексті розповіді про делегацію Української Центральної Ради (УЦР) до Петрограда⁵⁹.

Згадки про С. Єфремова і поклики на нього містяться також в тексті щоденника М.С. Грушевського за 1904–1905 рр.⁶⁰.

Ще один фрагмент про С.О. Єфремова на сторінках «УІ» знаходимо в статті Олександра Оглоблина «Як большевики руйнували українську історичну науку»⁶¹. «Боротьба, одверта нищівна боротьба почалася з 1929–30 рр., з процесу СВУ. Чи існувала тая «Спілка Визволення України», чи ні – тяжко сказати. Є дуже серйозні підстави думати, що маємо тут справу з звичайною провокацією ГПУ. [...] Але факт лишається фактом: большевики добре намітили собі ціль і обрали живі «мішені» – відомих українських діячів, найбільш тоді авторитетних і, на думку советської влади, найбільш небезпечних. В центрі поставлено було постать академіка Сергія Єфремова, цього лицаря нездоланного української науки й громадськості на терені советської України, людину, яку за його кришталеву громадську й особисту чесність нерідко називали «першим джентльменом України», «совістю української нації», перед ким схиляли з пошаною чоло його політичні вороги, навіть люди, що особисто його ненавиділи. Єфремову зовсім не треба було творити якусь спеціальну таємну політичну організацію: за ним ішла і пішла б, куди б він повів, велика частина української наддніпрянської інтелігенції. Большевики чудово знали, що Єфремов не піде на жадний компроміс з советською владою. Цю людину можна було тільки знищити – і це мав зробити інсценізований у Харкові, за режисурою Миколи Скрипника й Панаса Любченка, процес над «головними учасниками СВУ»⁶².

Вочевидь, різножанрові матеріали про С.О. Єфремова, оприлюднені за останні десятиріччя на сторінках «УІ», є «золотим фондом» єфремознавства, його важливим історіографічним і джерелознавчим ресурсом. Свого часу ці праці прискорили відродження української історичної науки й літературознавства після довгого періоду комуністичного фальсифікаторства і замовчування, завдяки їм молодші покоління нашої діаспори не забули про вклад цього визначного діяча в інтелектуальний

набуток світового українства. Актуалізовані в історіографічному просторі, вони й надалі слугуватимуть надійним підґрунтям для подальшого розвитку єфремознавчих студій, пробудження інтересу до них нових поколінь дослідників.

¹ Підготовку статті було уможливлено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 2012–2014 рр. (із Вічного фонду ім. Михайла та Дарії Ковальських).

² *Винар Л.* На службі історичній науці: «Український історик», 1963–1988 // *Укр. історик.* – 1988. – Ч. 1-4 (97-100). – С. 6.

³ Про актуальність творчого доробку С. Єфремова докладніше див.: *Іваницька С.Г., Єрмашов Т.В.* Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // *Українська біографістика: зб. наук. праць.* – К., 2013. – Вип. 10. – С. 281–307; *Іваницька С.Г., Єрмашов Т.В.* Рец.: *Єфремов С.* Щоденник: Про дні минулі (спогади). Упор., вступ. ст. І. Гирича. К.: Темпора, 2011 // *Український історичний журнал.* – 2013. – № 1. – С. 221–229; *Іваницька С.* Михайло Драгоманов як «Значущий інший» у візії Сергія Єфремова // *Збірник наукових праць П'ятих Єфремовських читань.* – Черкаси: ЧНУ, 2012. – С. 25–49.

⁴ *Міяковський В.* Листи С.О. Єфремова до Є.Х. Чикаленка (редакція М. Антоновича) // *Укр. історик.* – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1973. – Т. 10. – Ч. 3–4 (39–40). – С. 146–156; 1974. – Ч. 1–3 (41–43). – С. 187–204; 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 136–143; 1975. – Ч. 3–4 (47–48). – С. 112–119. Листи датовані наступним чином: 23 травня до 30 червня 1922 р., 5 серпня, 4 жовтня 1925 р.; 9 травня, 31 серпня, 17 вересня, 11 та 18 грудня 1926 р.; 27 січня – 29 березня 1927 р.; 26 лютого 1928 р.

⁵ *Євген Чикаленко, Сергій Єфремов.* Листування, 1903–1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець; НАН України [та ін.]. – К.: Темпора, 2010. – С. 201–260, 269–276, 279–281, 285–288, 291–292, 294–296, 298–99, 301–303, 306–307, 310–312, 316–317. Цій публікації передувало видання: *Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.)* / Упор. Старовойтенко І. – К., 2003. – 107 с.

⁶ *Антонович М.* До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовом // *Укр. історик.* – 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 91–99. – С. 94.

⁷ *Биковський Л.* Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів) // *Укр. історик.* – 1976. – Ч. 1–4 (49–52). – С. 103–109.

⁸ Докладніше про постать мемуариста див.: Левко Устимович Биковський (1895–1992): біобібліогр. нарис / НПБ України ; авт.-склад. Н.В. Казакова. – К., 1996. – 63 с. – (Видатні діячі української книги; вип. 5); Книгознавець, публіцист, історик (До 115-річчя від дня народження Л. Биковського) // Бібліотечна планета. – 2010. – № 2. – С. 16–19.

⁹ *Биковський Л.* Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів). – С. 103.

¹⁰ Там само. – С. 103–104.

¹¹ Там само. – С. 104.

¹² Там само. – С. 104.

¹³ Там само. – С. 104–105.

¹⁴ Там само. – С. 105.

¹⁵ Там само. – С. 105.

¹⁶ Там само. – С. 105–105.

¹⁷ Там само. – С. 106.

¹⁸ Там само. – С. 106. «Книжний Вістник» Всенародної Бібліотеки України в Києві, в ч. 2, за квітень–червень 1919 р. на с. 36 занотував серед отриманих дарів від С. О. Єфремова більше як 150 книжок, 70 брошур, чимало часописів та 25 малюнків.

¹⁹ Див.: *Білокінь С.* Дослідження історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930-ті рр.) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей / Ред. В.М. Даниленко; Ін-т історії України АН України, 1993. – С. 86–106; Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали / Упорядники: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. – К. – Львів: «Жовква», 1999. – 560 с.

²⁰ *Биковський Л.* Мої зустрічі з Сергієм Єфремовим (Жмут спогадів). – С. 107.

²¹ Там само. – С. 108.

²² Там само. – С. 108.

²³ *Бойко Ю.* Тарас Шевченко в навітленні Сергія Єфремова // Укр. історик. – 1980. – № 1–4. – С. 45–57. Перевидано: *Бойко-Блохин Ю.* Вибране. – Т. 3. – Мюнхен, 1981. – С. 349–362.

²⁴ Вперше Ю. Бойко свої міркування щодо сприйняття С. Єфремовим творчості Т. Шевченка оприлюднив 1976 р. у Нью-Йорку, на Пленарній науковій конференції УВАН до 100-річчя з дня народження

С. Єфремова. Стаття опублікована в журналі «Сучасність» (1976. – № 10. – С. 32–51) та перевидана в його «Вибраних працях» (К.: Медекол, 1992. – С. 182–203).

²⁵ В діаспорі про С. Єфремова-шевченкознавця писали також П. Одарченко: Тарас Шевченко в працях С. Єфремова (до 170-річчя з дня народження Т. Шевченка) // *Визвольний шлях*. – 1984. – № 3. – С. 319–325; перевидано: *Одарченко П.В.* Тарас Шевченко і українська література: Зб. ст. – К.: Смолоскип, 1994. – С. 170–178 та М. Овчаренко: Сергій Єфремов як літературознавець // *Записки НТШ. Праці іст.-філософичної секції: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. ЗНТШ*. – Т. CLXXIII. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 127–184. Визначив також місце Шевченка в творчості С. Єфремова Г. Грабович: «Тут видно стрижень романтичної мислі, починаючи від Гердера та німецьких романтиків й переходячи через переформулювання слов'янських романтиків (яких годі перелічити: Бродзінського, Мохнацького і Доленгу-Ходаковського, Жуковського, Пушкіна і Гоголя, Костомарова, Шевченка і Куліша). ... як і для вищезгаданих романтиків, для Єфремова принцип народності відіграє першу роль...» (Див.: *Грабович Г.* Сергій Єфремов як історик українського письменства // *Грабович Г.* До історії української літератури: Дослідження, есеї, полеміка. – К.: Основи, 1997. – С. 421).

²⁶ *Бойко Ю.* Тарас Шевченко в насвітленні Сергія Єфремова. – С. 45.

²⁷ Там само. – С. 46.

²⁸ Там само. – С. 46. Також див. с. 49–51.

²⁹ Там само. – С. 46.

³⁰ Там само. – С. 47.

³¹ Там само. – С. 47.

³² Там само. – С. 48.

³³ Там само. – С. 52.

³⁴ Там само. – С. 57.

³⁵ Там само. – С. 57.

³⁶ *Єфремов С.* На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності професора М.С. Грушевського / Переклад Олександра Рибалки (за правописом 1929 р.) // *Укр. історик*. – 1995. – Т. 32 – 4 (124–127). – С. 167–179. Вміщена в рубриці «Грушевськознавство».

³⁷ *Єфремов С.* На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності професора М.С. Грушевського. – С. 167–169.

³⁸ *Гирич І.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця ХІХ – 20-х рр. ХХ ст. // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 142–187.

³⁹ Там само. – С. 143–144.

⁴⁰ Там само. – С. 145.

⁴¹ Там само. – С. 146.

⁴² *Соловей Е.* На шляху до синтезу // Єфремов С. Літературно-критичні статті / вступ. стаття та коментарі: Е. Соловей. – К. : Дніпро, 1993. – 351 с.: з портр. – (Сер. «Укр. літ. думка»). – С. 6.

⁴³ *Шумило Н.М.* Сергій Єфремов: до питання методології // Актуальна література і проблеми освіти: Зб. наук. праць. – Херсон, 2010. – С. 6, 12.

⁴⁴ *Іваницька С., Єрмашов Т.* Постаць Михайла Коцюбинського в рецепції Сергія Єфремова // М. Коцюбинський: погляд з ХХІ століття: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2014. – С. 153–165; *Іваницька С.* Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917–1919 роки) // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2015. – № 1. – С. 146–154.

⁴⁵ Гирич І. Назв. праця. – С. 148.

⁴⁶ Там само. – С. 150.

⁴⁷ Там само. – С. 150.

⁴⁸ Там само. – С. 171–183.

⁴⁹ Там само. – С. 176.

⁵⁰ Там само. – С. 183–187.

⁵¹ Там само. – С. 184.

⁵² Там само. – С. 184–185.

⁵³ Там само. – С. 186.

⁵⁴ Там само. – С. 187.

⁵⁵ Там само. – С. 175.

⁵⁶ *Кіржаєв С.* З листів Михайла Слабченка до Олександра Оглобина // Укр. історик. – 2000. – № 1–3. – С. 280–303.

⁵⁷ Там само. – С. 284.

⁵⁸ *Верстюк В.* Російська революційна демократія: рефлексія на український національний визвольний рух у 1917 р. // Укр. історик. – 2003. – № 1–5. – С. 239–265.

⁵⁹ Там само. – С. 251.

⁶⁰ *Грушевський М.* Щоденник: [1904–1905] / Упоряд., комент. І. Гирич, О. Тодійчук // Укр. історик. – 2006–2007. – № 4 (172) / 1–2 (173–174). – С. 15–74. Згадки про С.О. Єфремова і поклики на нього див.: С. 54, 56, 57, 59. Також див.: *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 рр. (за його щоденником) // Там само. – С. 75–94. Згадка про С. Єфремова – на с. 89.

⁶¹ *Оглоблин О.* Як большевики руйнували українську історичну науку (За ред. Л. Винара) // Укр. історик. – 2000. – № 1–3 (144–146). – С. 16–53.

⁶² Там само. – С. 26.

The article considers archeografic publication (letters, memoirs, diaries) and scientific research which have appeared the pages of «Ukrainskyi istoryk» («Ukrainian historian») in 1973-2007 and dedicated to outstanding scientist and publicist Sergii Yefremov. The authors prove that a different genres of source and materials are an important documentary and valuable historiographical resource for studying life and creativity of S. Yefremov.

Keywords: *Sergii Yefremov, Mykhailo Hrushevsky, «Ukrainskyi istoryk», epistolary, journalism.*